

ARİŞ

Sayı/Issue: 25

Başvuru/Submitted: 17.09.2024

Aralık/December 2024

Kabul/ Accepted: 19.11.2024

DOI: 10.32704/akmbaris.2024.198

Araştırma Makalesi/Research Article

**16. Yüzyıl Osmanlı Hikâye Kültüründe Samek Ayyâr ve
Münih Nüshası (Bayerische Staatsbibliothek Cod. Turc 202)****Samek Ayyar in the 16th Century Ottoman Storytelling Culture and the Munich
Copy (Bayerische Staatsbibliothek Cod. Turc 202)**

Serpil Ayhan Karaaslan*

Öz

Makalenin konusunu Türkçe Dâsitân-ı Samek Ayyâr hikâyesinin bugün Bayerische Staatsbibliothek'te bulunan nüshası (Cod.turc.202) oluşturur. Fars edebiyatının meşhur hikâyelerinden Samek Ayyâr anlatısının Türkçe tercümesi olan eser, içerik, boyut, sayfa düzeni ve sahip olduğu tasarım özellikleri ile ilk kez tanıtılacaktır. Eserin giriş metni kitabın tercüme ve üretim tarihi üzerine kıymetli veriler sunar. Kitabın 16. yüzyıl sonlarında Osmanlı sarayında tasarlanmış Türkçe resimli Kıssa-i Ferruhrûz (British Library Or.3298) ve Kıssa-i Şehr-i Şatrân (İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi T9303) hikâyeleri ile içerik bakımından ilişkili olduğu anlaşılmıştır. Dasitan-ı Samek Ayyâr hikâyesi Osmanlı coğrafyasında üretilmiş resimli nüshaların ardında yatan yaratım sürecinin anlaşılmasına katkı sağlayacaktır.

Bugün Bodleian Library'de bulunan 14. yüzyıla tarihlendirilen Farsça Samek Ayyâr hikâyesinin birbirini izleyen 3 cilt halinde hazırlanmış ve resimlenmiş nüshası, anlatının içeriğinin yoğun ve uzun olduğunu ortaya koyar. Bu durum hikâyenin ne kadarının Osmanlı edebiyat ortamına yerleştiği fikrini irdelemeye de izin verir. Osmanlı edebiyatında Samek Ayyâr hikâyesinin kendine ne zaman yer bulduğu ve hikâyenin hangi ciltlerinin Türkçeye tercüme edildiği konusu şimdiye dek tartışılmamıştır. Çalışma, Samek Ayyâr hikâyesinin İran edebiyat ortamından Osmanlı kültür-sanat dünyasına yolculuğunu anlamayı ve anlatının Türkçe nüshaları ile olan ilişkilerini aydınlatmayı amaçlar. 16. yüzyıl hükümdarların, saraylıların ve bürokratların desteği ile resimli ve resimsiz hikâye türünde el yazmalarının üretilmesi ve tüketilmesi konusunda oldukça hareketli bir dönem olarak öne çıkar. Bu makale 16. yüzyıl Osmanlı kültür- sanat ortamında Samek Ayyâr anlatısının yerini anlamayı hedefler.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Edebiyatı, Musavver Hikâyeler, Dâsitân-ı Samek Ayyâr, Kıssa-i Ferruhrûz, Kıssa-i Şehr-i Şatrân

* Doktora Öğrencisi- Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı

e-posta: serpil-ayhan@hotmail.com / ORCID: 0000-0001-7392-8967

Atıf: Ayhan Karaaslan, Serpil (2024). "16. Yüzyıl Osmanlı Hikâye Kültüründe Samek Ayyâr ve Münih Nüshası (Bayerische Staatsbibliothek Cod. turc 202)" *Arış*, Aralık, Sayı: 25, s.85-104.

Abstract

This article examines the Turkish narrative *Dâsitân-ı Samek Ayyâr*, a manuscript currently housed at the Bayerische Staatsbibliothek (Cod.turc.202). The manuscript, a Turkish translation of the renowned Persian tale *Samek Ayyâr*, is presented for the first time in terms of its content, dimensions, page layout, and design characteristics. The introductory text of the manuscript offers valuable insights into its translation and production date. The manuscript appears to be closely related in content to the Turkish illustrated stories *Kıssa-i Ferruhrûz* (British Library Or.3298) and *Kıssa-i Şehr-i Şatrân* (Istanbul University Library T9303), both produced in the Ottoman palace during the late 16th century. The story of *Dâsitân-ı Samek Ayyâr* contributes significantly to understanding the creative processes behind illustrated manuscripts produced in the Ottoman realm.

The Persian version of the *Samek Ayyâr* story, dated to the 14th century and currently housed at the Bodleian Library, consists of three consecutively prepared and illustrated volumes, highlighting the narrative's extensive and elaborate nature. This provides an opportunity to explore how much of the story was integrated into the Ottoman literary sphere. The question of when *Samek Ayyâr* was introduced into Ottoman literature and which volumes of the narrative were translated into Turkish has, until now, remained unaddressed. This study seeks to trace the journey of the *Samek Ayyâr* narrative from the Persian literary tradition to the Ottoman cultural and artistic spheres, while also illuminating its connections with various manuscript versions. The 16th century stands out as a particularly dynamic period for the production and consumption of both illustrated and non-illustrated manuscripts in the story genre, supported by the patronage of rulers, courtiers, and bureaucrats. This article aims to elucidate the role of the *Samek Ayyâr* narrative within the literary and cultural context of the 16th-century Ottoman cultural and artistic milieu.

Keywords: *Ottoman Literature, Illustrated Storybooks, Dâsitân-ı Samek Ayyâr, Kıssa-i Ferruhrûz, Kıssa-i Şehr-i Şatrân*

1. Giriş

Anadolu'da; özellikle 14. yüzyıldan itibaren gözlenen tercüme etkinliği, 15. yüzyılda da yoğun şekilde devam eder. Türkçeye tercüme faaliyetleri ve Türkçenin kullanımı konusundaki girişimler Sultan Çelebi Mehmed (1403-1413) zamanında başlar. Erken Osmanlı dönemi Türkçe tercüme veya telif hareketinin gelişmesinde Anadolu beyliklerinin katkıları önemli bir yerde durur. Türk edebiyatında Germiyanoğulları ve Aydınöğulları beylerinin tercüme faaliyetlerini destekledikleri ve edebiyatçıları himaye ettikleri bilinir¹ (Yavuz, 1983, s.123; Kavruk, 1998, s.22-23; Yazar 2011, s.123-125).

¹ Aydınöğulları beyliğinin kurucusu Mehmed Bey (hük.1308-1334) ve onun yerine geçen oğlu Umur Bey (hük.1334-1348) zamanında kültürel faaliyetlere özel bir önem verilmiş, bu bağlamda pek çok Türkçe tercüme eser kaleme alınmıştır. Bu faaliyetler Cüneyd Bey (ö.1426) ve Şehzade İsa Çelebi (d.1380-ö.1406) zamanında da tüm hızıyla devam etmiştir. Umur Bey'in emri ile Türkçeye tercüme edilen eserler arasında, Hoca Mesud, asıl adı Kenzû'l-bedâyi olan aşkname türünde *Süheyl ü Nevbahâr*'ı ve ünlü İran şairi Sa'dî'nin Bostân adlı eserini *Ferhengnâme-i Sa'dî* ismi ile Türkçeye aktarır. Bunların yanında Ebü-l me'âli Nasrullâh'ın Farsça eserini temel alarak *Kelile ve Dimne* hikâyesini Umur Bey için çevirir. Daha sonra Hoca Mes'ud bu tercümesini İsa Bey'in isteği ile nazma dönüştürür I. Murad'a sunar (Dilçin, 1991, s.1-8; Yazar, 2011, s.127; Yazar, 2020, s.123-128). Germiyanoğulları Mehmed Bey ve ardından gelen Süleyman Şah (öl.1387) zamanında yaptırıldıkları tercüme ve telif eserlerle de Osmanlı edebiyat dünyasına katkıda bulunurlar. Adı geçen beyler ilim ve sanat ustalarını korumuş ve onları saraylarında himaye etmişlerdir. Şeyhoğlu Mustafa, Şeyhi, Ahmedi, Ahmed-i Dai gibi yaptıkları tercüme veya telif eserlerle erken dönem edebiyatını ileriye taşıyan şairler yetişir. Germiyanoğulları'nın Osmanlı topraklarına katılması ile birlikte bu şairler Osmanlı sarayına geçer ve burada üretimlerine devam ederler. Germiyanoğlu Süleyman Şah'ın isteği üzerine Şeyhoğlu tarafından Türkçeye tercüme edilen *Hurşidnâme* veya *Hurşid ü Ferahsâd* aslı eser şahın ölümü üzerine 1387 yılında tamamlanmış ve Yıldırım Bayezid'e sunulmuştur. (Kut, 1989, s.56-58; Yazar, 2020, s.123-128)

Çelebi Mehmed'in ardından Sultan II. Murad (1421-1444/1446-1451), 15. yüzyılda Türkçenin devlet dili olarak yerleşmesinin yolunu açar. Anadolu'da henüz siyasi bir birlik sağlanamamış olsa da, II. Murad'ın himayesinde sanat, bilim ve edebiyat hayatı büyük gelişme gösterir.² Türkçenin tüm sosyal hayatta ve devlet işlerinde kullanılmasını isteyen sultan, çevirilerde ve diğer yazılı faaliyetlerde Türkçe dilinin kullanılmasını özellikle ister.³ Aslında bu Osmanlı Devleti'nde kültür-sanat işlerine müdahalenin ilk örnekleri arasında görülebilir. Sultanın tüm çevirmen ve tercümanların eserlerinde sade ve anlaşılır bir Türkçe kullanılması konusunda bir ferman bile hazırlattığı söylenir (Uzunçarşılı,1947,s.270-271; Yavuz, 1983, s.15; Kavruk 1998,s.22-23; İsen 2003; Aksoy,2005,s.951; Yazar,2020, s.17,123).

15. yüzyıl Osmanlı edebiyatı Fars ve Arap dünyasından gelen din, edebiyat, tıp, sanat alanlarındaki eserlerin tercüme edilerek zenginleştiği bir dönemdir. II. Murad devri ve sonrasında hikâye kitaplarının Türkçeye tercüme edilmesi Osmanlı şairlerini ve yazarlarını meşgul eden konular arasındadır.⁴ Bahtiyarnâme, Kelile ve Dimne, Ferec Ba'd eş-Şidde, Hikâye-i Ucûbe ve Mahcûbe, Anternâme, Kırk Vezir Hikâyeleri, Kahramânâme, Samek-nâme (Samek Ayyâr) gibi edebi eserler okuma kültürü içerisinde kendine yer bulmuş saray ve çevresi tarafından tüketilmiştir. (Yavuz, 1983,s.27; Boratav,1988,s.16; Kavruk,1998, s.25-26,58; Aksoy,2005, s.91; Ülken, 2009,s.235; Yazar, 2011, s.140).

16. yüzyıl Osmanlı kültür-sanat ortamı resimli Türkçe el yazmalarının üretilmesi bakımından en üretken devirlerden biri olarak öne çıkar. Dönemin saray atölyesi, sultanların ve bürokratların desteği ile güçlü bir üretim merkezi haline gelir. 16. yüzyıl boyunca tarih, coğrafya, din konulu el yazmalarının üretilmesinin yanında acayip hikâyelerin, gizli bilimlerin, fal kitaplarının da tasarlandığı görülür (Kütükoğlu,1993,62425; Fetvacı, 2000,70-78; Bağcı ve diğerleri, 2006, s.191; Öztürk, 2022, s.170).

² Latifi (ö.1582), Tezkiretü's Şuara'sında Sultan II. Murad'ın haftada iki gün ulema ve şairleri meclisinde ağırlayarak sohbetler ettiğini ve onlara ihşanlarda bulunduğunu belirtir (Çelebioğlu,1997, s.127, Erünsal,2015, s.88).

³ Mercimek Ahmed (ö.1431-1432 ?) Kâbüsnâme çevirisinin önsözünde sultan II. Murad ile sohbetine yer verir. Mercimek Ahmed'e göre sultan Kâbüsnâme'nin daha önce yapılan çevirisini beğenmemiş ve ondan sade ve anlaşılır bir Türkçe ile yeniden kaleme almasını istemiştir: "...bir gün Filibe yolunda padişah hizmetine vardım, gördüm ki sultan-ı sahibkırân-ı zaman sultan ibn es-sultan sultan Murad ibn Muhammed Han ibn Bayezid ibn Murad Han ibn Orhan ibn Osman halledallahü mülkehu ve ebbede devletehu elinde bir kitap tutar. Bu zaif hastadil ol âli-cenabdan ne kitaptır deyu istida ettim. Ol lâfz-ı şekerbarından Kabusname'dir deyu cevap verdi ve ayıttı ki hoş kitaptır ve içinde çok faideler ve nasihatler vardır; ama Farsi dilindedir. Bir kişi Türkiye tercüme etmiş, veli ruşen değil, açık söylememiş. Eyle olsa hikâyetinden halavet bulmazdı dedi. Ve lâkin bir kimse olsa ki bu kitabı açık tercüme etse ta ki mefhumundan gönüller haz olsa." (Gökyay,1966,s.4).

⁴ 15. yüzyılda II. Murad'ın Türkçe tercüme faaliyetlerini desteklediği kaynaklarda belirtilir. Özellikle Türkçe tercüme hikâye kitaplarının da üretildiği bilinir. Örneğin Şehzade Ahmed Mısri'nin Kırk Vezir Hikâyesi, Mehmed bin Ali el-Halibi'nin Ferec ba'de's Şidde tercümesi gibi eserler dönemin üretim faaliyetleri içerisinde yer alır (Yazar, 2011, s.140).

⁵ Burada tercüme faaliyetlerinin yoğun olarak gerçekleşmesinin ardında yatan dinamiklerin farklı olduğunu ayrıca belirtmek gerekir. Özellikle III. Murad (d.1546-ö.1595) ve III. Mehmed (d.1566-ö.1603) dönemlerinde hikâye kitaplarının üretilmesinin desteklenmesinde saray içi dengelerin değişmesi, kitap üretim alanının genişlemesi ve kişisel zevklerin öne çıkması gibi etkiler daha belirgindir. Erken dönem Osmanlı edebiyatındaki tercüme faaliyetlerine önem verilmesinin ardında özellikle Osmanlı Edebiyatının, Türkçenin gelişmesi ve zenginleşmesi gibi nedenler öne çıkar. Erken dönem edebiyatında Anadolu beyliklerinin Türkçeye verdikleri önem, bu beyliklerin topraklarında yaşayan şair ve yazarları harekete geçirmiş ve onları, eserlerini Türkçe yazmaya teşvik etmiştir. (Dilçin.1991,s.1;Fetvacı, 2000, 302-305, İsen 2003; Aksoy,2005,s.951;Yazar,2020, s.17,123).

Bu üretim ağının içerisinde 16. yüzyıl sonu, 17. yüzyıl başında Türkçe tercüme hikâye kitaplarının yazılıp ve okunması konusunda tıpkı erken dönem üretimlerinde olduğu gibi bir canlanış olduğunu söylemek gerekir.⁵ Bu kitapların bazıları özenle tezhiplenmiş ya da tasvirlenmiş, kitap sanatlarının önemli örneklerini oluşturmuşlardır.

Bunlar arasında özellikle Fars edebiyatından devşirilen hikâye türünde bir grup Türkçe resimli el yazması dikkat çekicidir. Konusu aşk, macera ve olağanüstü olayları kapsayan resimli hikâye kitaplarından *Kıssa-i Ferruhrûz* (British Library Or.3298) ve *Kıssa-i Şehr-i Şatrân* (İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi T9303) dönemin seri hikâye kitabı üretimi yelpazesinin içerisinde hazırlanmış Türkçe resimli el yazmalarıdır⁶ (Titley, 1981,40-44; Bağcı ve diğerleri, 2006, 170-171; Mimiroğlu, 2011, s.26-38).

Fars edebiyatının meşhur hikâyesi Samek Ayyâr'ın Türkçeye tercümesinin resimlenmiş kopyaları hakkındaki kapsamlı bilimsel araştırmalar oldukça kısıtlıdır. Bu yazıda hem içerik hem de tasarım bakımından birbiriyle ilişkisi olduğu anlaşılan *Kıssa-i Ferruhrûz* ve *Kıssa-i Şehr-i Şatrân* resimli hikâyelerin 16. yüzyıl Osmanlı edebiyat dünyasındaki izleri sürülecektir. Samek Ayyâr hikâyesinin 14. yüzyılda hazırlanmış Farsça resimli nüshaları bugün Bodleian Libraries University of Oxford'da bulunur (MSS. Ouseley 379-380-381). Üç cilt olarak hazırlanmış ve zengin bir resim programı içeren el yazmaları yaklaşık 17x30 cm boyutlarındadır. Bu ciltlerde toplamda 80 tasvir yer alır. Bodleian ciltleri Samek Ayyâr hikâyesinin Fars edebiyatında bilinen yegâne resimli nüshasıdır. El yazmasının kimin için, nerede hazırlandığı belli olmamakla beraber, 14. yüzyılın başlarında Şiraz'a atfedilen bazı el yazmalarının resimleriyle akrabalık gösterirler. Tasvirler İran'da 14. yüzyılda varlığını sürdüren İncü döneminin resimsel dilini yansıtır. Bu devirde üretilen resimli el yazmaları ile Bodleian nüshasının tasvirleri uyum içindedir.⁷ (Robinson,1958,s.2; Hanaway,1970, s.264; Gaillard,1985,199-221; 2009,Zenhari,2014, s. 20-39).

Birbirini izleyen bu üç cildin içeriğini Parviz Natal Khanlari 1968 yılında yayımlamıştır. Yazar, hikâyede eksik olan bazı bölümlerin olduğunu ve bu bölümleri bugün British Library'de bulunan *Kıssa-i Ferruhrûz* el yazmasından tamamladığını söyler. Hikâye anlatıcılarının çevresinde geliştiği söylenen anlatının ilk olarak 12. yüzyıl civarında yazıya geçirildiği belirtilir. Bodleian nüshasından anlaşıldığı üzere oldukça uzun olan Samek Ayyâr hikâyesi Halep hükümdarı Merzubân Şâh'ın aşk serüveni ile başlar. Hikâye sırasıyla Merzubân Şâh'ın oğlu Hurşîd Şâh'ın sevgilisi, Fağfur ülkesinin kızı Mâhperi'ye kavuşma serüvenini, ardından Hurşîd Şâh'ın oğlu Ferruhrûz'un aşkı Gülbuy'u arama macerasını anlatır. Bu uzun aşk hikâyesinde ana kahramanların en yakın dostu Samek Ayyâr'ın maceraları anlatıda önemli bir yer tutar (Gaillard,1985,199-221; Khanlari, 2017,s.1-3).

⁶ *Kıssa-i Ferruhrûz*'un metni ve resimleri doktora tez çalışması kapsamında tarafımca çözümlenmiştir. "16. Yüzyıl Osmanlı Kültüründe Hikâye Resimleri" başlıklı tez çalışması Prof. Dr. Serpil Bağcı danışmanlığında Hacettepe Üniversitesi Sanat Tarihi Anabilim Dalı'nda devam etmektedir.

Kıssa-i Şehr-i Şatrân Arzu Mimiroğlu tarafından Yüksek Lisans tezi olarak çalışılmış metni ve resimleri sanat tarihi dünyasına tanıtılmıştır. Ancak bu hikâye kitaplarının ilişkisi üzerine bugüne kadar yapılmış detaylı bir çalışma yoktur. Bu çalışma Samek Ayyâr hikâyesinin Osmanlı dünyasındaki serüvenini ortaya koymayı amaçlar.

⁷ Bknz: İnal, 1976, 84-93.

İran hikâye geleneğinin en eski örneklerinden biri olan Samek Ayyâr hikâyesinin bugün Münih, Bayerische Staatsbibliothek (Bavyera Ulusal Kütüphanesi)'te bulunan (Cod.turc.202) eserin Türkçe çevirisinin 16. yüzyılda hazırlanmış, unvan tezhipli, temiz, güzel bir nesih yazıyla istinsah edilmiş bir nüshası, bu hikâyenin Osmanlı edebi kültüründeki yerini anlamamıza yardım eden bazı ipuçları sunmaktadır.

Bu yazıda, Eser tasarımı ve içeriği bakımından ilk kez tanıtılacaktır. Eserin giriş metni anlatının Osmanlı dünyasındaki serüvenini ortaya koyan veriler içerir. Aşağıda önce kodikolojik olarak tanıtılan, sonra içeriği ve 16. yüzyıl sonlarında Osmanlı sarayında hazırlanmış resimli Kıssa-i Ferruhrûz ve Kıssa-i Şehr-i Şatrân el yazmaları ile ilişkisi tartışılan Münih yazması bu yapıtların yaratım bağlamının anlaşılmasına katkıda bulunur.

El yazmasının tarihlenmesi ve Osmanlı dünyasındaki yeri, 16. yüzyıl okuma kültürü içerisinde Türkçe tercüme hikâye kültürüne ışık tutacaktır.

2. Samek Ayyâr Hikâyesi

Samek Ayyâr, bir aşk macerası etrafında şekillenen kahramanlık mücadelesini ve olağanüstü olayları anlatan zengin bir hikâyedir. Bu uzun anlatı, Halep Kralı Merzubân Şâh'ın oğlu Hurşîd Şah'ın Çin Kralı Fağfur'un güzeller güzeli kızı Mâhperi'ye âşık olmasıyla başlar. Mâhperi'nin dadısı, aynı zamanda bir cadı olan ve prensesi kendisinin oğlu ile evlendirmek isteyen bir kadındır. Hurşîd Şâh'a da diğer genç taliplere yaptığı gibi üç aşamalı bir sınav uygular. Prensın sınavın üçüncü aşamasında karşılaştığı bilmede ona yardım etmek isteyen, kendisine tıpatıp benzeyen üvey kardeşi Ferruhrûz onun yerine geçer ve olayların üstesinden gelmeye çalışır. Ancak cadı dadı tarafından yakalanır ve tutsak edilir.

Bu esnada Hurşîd Şah, ayyarların başı Şogal ve onun oğlu, anlatının cesur kahramanı Samek ile tanışır.⁸ Korkusuz ve zeki bir kahraman olan Samek, dadıyı öldürerek Ferruhrûz'un serbest kalmasını sağlar. Ancak bu sefer de Çin Kralı Fağfur'un veziri, Hurşîd Şah ve Mâhperi'nin aşkına engel olmaya çalışır. Vezir, Mâhperi'yi Maçin Kralı Ermen Şâh'ın oğlu Kazel Melek'e vaat eder ve ayyarları ortadan kaldırma planları yapar. Böylece yeni bir mücadele başlar, ancak ayyarların haklı mücadelesi Kral Fağfur'u etkiler ve kızını Hurşîd Şâh'a vermeye razı olur. Buna rağmen Çin ve Maçin arasında bir savaş patlak verir. Hurşîd Şâh, Mâhperi ile evlenir, fakat savaşlar ve çatışmalar sona ermez. Kahramanın kardeşi Ferruhrûz, mücadeleler sırasında Kazel Melek tarafından öldürülür. Bu sırada Hurşîd Şah'ın eşi Mâhperi hamiledir. Doğum sırasında hem o hem de bebeği hayatını kaybeder. Hurşîd Şah, bu acı kaybın ardından Aban Duht ile evlenir ve ondan kardeşi Ferruhrûz'un adını verdiği bir oğlu olur. Şâh, hikâyenin ilerleyen aşamalarında Maçin'i fetheder ve Hindistan'a kadar uzanan bir hâkimiyet kurar. Düşmanı Ermen Şâh ise bir komşu krallığa sığınır.

⁸ William Hanaway, "Persian Popular Romances before the Safavid Period" başlıklı doktora çalışmasında ayyar kavramı üzerinde durur. Hikâyelerde ayyarlar saraya bağlı olmaksızın özgürce mücadelelerini verirler. Kentlerin içinde ayyar grupları bulunur. Bunlar iyi ve kötü olarak ayrılırlar. İyiler kimi zaman şehirlilerin de desteğini arkalarına alarak zorlu olayların üstesinden gelirler. Hem kadın hem de erkek ayyarlar anlatı boyunca bağımsız ve güçlü tavırları ile dikkat çekerler. Hikâyede Samek Ayyâr ana kahramanların her zaman yanındadır ve türlü olayların üstesinden gelme konusunda ustadır (Hanaway,1970, s.140).

Yıllar geçtikçe Hurşîd Şâh'ın oğlu Ferruhrûz büyür ve hikâyenin sonraki maceraları onun etrafında şekillenir. Ferruhrûz, güzelliği ile büyüleyici bir kadın olan Gülbuy'a âşık olur. Kahramanlar bir deniz yolculuğunda ayrı düşerler. Ardından Gülbuy, ona âşık olan Tuti Şah tarafından kaçırılarak tutsak edilir. Ferruhrûz, sevdiği kadını kurtarmak için Tuti Şah'a karşı amansız bir mücadeleye girer. Mücadeleler, kaçışlar, ihanetler ve yeni aşk serüvenleri birbirini izler.

Halep Kralı Merzubân Şah'ın vefatının ardından, Hurşîd Şah, oğlunu aramak için yola çıkar ve kahraman dostu Samek ile maceralarına devam eder. Bu defa karşısına Şatran Şehri'nin hükümdarı Garip Şâh çıkar. Uzun süren savaşların sonunda Garip Şâh dost olmaya karar verir ve düşmanlık sona erer. Hikâyede Ferruhrûz ve Samek'in mücadeleleri bu kez kötü perilerle devam eder. Kahramanlar maceralarına devam ederken Hurşîd Şah, düşmanı Şah Katus tarafından öldürülür. Babasının ölümü üzerine Ferruhrûz, tahta geçer ve sevgilisi Gülbuy ile evlenir. Bu evlilikten Merzubân adında bir oğlu olur. Ferruhrûz, daha önce düşman olan ancak sonradan taraf değiştirerek ona destek veren Merdan Duht ile de evlenir. Fakat Merdan Duht'un tutsak edilmesi, Ferruhrûz'u yeni bir maceraya sürükler. Ferruhrûz'un en yakın dostu Samek ile devam eden serüvenlerinde, Tac Duht adında bir düşman ortaya çıkar. Tac Duht, Ferruhrûz'un tüm eşlerini öldürerek başlarını keser ve oğlunu kaçıtır. İyi perilerin yardımıyla Tac Duht bulunup öldürülür. Uzun arayışların sonunda ise Ferruhrûz'un oğlu Merzubân, Samek Ayyâr tarafından kurtarılır. Bu noktadan itibaren anlatı Merzubân'ın başından geçen olaylara odaklanır.

Hikâyenin sonunda, Samek Ayyâr ve Ferruhrûz da hayatlarını kaybederler. Ferruhrûz'un oğlu Merzubân tahta çıkar. Bu süreç boyunca, "Alem Efruz" olarak da bilinen Samek Ayyâr, kahramanların her daim yanındadır. Hikâyeye heyecan ve eğlence katan Samek, öykünün en önemli karakterlerinden biridir. Anlatının temelinde bir prensin aşk arayışı yatmakla birlikte, hikâyenin asıl vurgu yaptığı tema kardeşliktir. Aynı zamanda iyi ve kötü ayyarlar arasındaki mücadeleye odaklanan hikâye, dostluk, bağlılık ve cesaret temalarını da güçlü bir şekilde işler.

3. Samek Ayyâr Hikâyesi'nin Yer Aldığı Nüshalar

Samek Ayyâr, İran coğrafyasından Osmanlı kültür-sanat ortamına taşınmış ve burada farklı nüshalarla yeniden hayat bulmuş bir hikâyedir. Hikâyenin bilinen en eski resimli nüshası, Oxford Bodleian Kütüphanesi'nde Ms. Ouseley 379-380 ve 381 numaralarıyla kayıtlı olan el yazmasıdır. Anlatının Osmanlı Türkçesine tercüme edilmiş versiyonları arasında ise Dasitan-ı Samek Ayyâr (Bayerische Staatsbibliothek, Cod.turc.202), Kıssa-i Ferruhrûz (British Library, Or. 3298) ve Kıssa-i Şehr-i Şatrân (İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, T.9303) bulunmaktadır.

Bu makalede, Samek Ayyâr hikâyesinin farklı nüshaları tanıtılacak; özellikle bu anlatının ilk bölümlerini oluşturan resimsiz Dasitan-ı Samek Ayyâr el yazması, tasarım ve içerik açısından ilk kez detaylı bir şekilde ele alınacaktır. Hikâyenin tercüme süreci ve içeriği hakkında önemli bilgiler sunan bu el yazması, aynı zamanda Türkçe resimli nüshalarla olan bağlantısı açısından da sanat ve edebiyat tarihi yönünden büyük bir değere sahiptir.

Dasitan-ı Samek Ayyâr el yazmasının incelenmesinin ardından, 16. yüzyılın sonlarında üretilmiş olan Kıssa-i Ferruhrûz ve Kıssa-i Şehr-i Şatrân el yazmaları da tanıtılacak ve bu el yazmalarının içerikleri karşılaştırılarak anlatıdaki ilişkileri üzerinde durulacaktır. Bu karşılaştırma, Samek Ayyâr hikâyesinin Osmanlı dünyasında nasıl benimsendiğini ve dönemin kültürel birikimine nasıl katkı sunduğunu anlamak açısından da önemlidir. Son olarak, 14. yüzyıl İran coğrafyasında üretilmiş olan resimli Oxford nüshası tanıtılarak bu eserin Osmanlı dünyasındaki üretimlerle olan bağlantılarına dikkat çekilecektir.

3.1. Dâsîtân-ı Samek Ayyâr (Baayersiche Staatbibliothek; Cod. turc.202)

El yazması 34x22,5 cm ölçülerinde 344 yapraktan oluşur. Kitabın ilk iki yaprağı altın cetvelle sınırlandırılmıştır. Metin, nesih hatla, kırmızı cetvellerle sınırlandırılmış bölüme yazılmıştır. Hikâye geçişleri başlıklarla belirtilmemiştir, ancak kırmızı mürekkeple “Ezîn cânib”, “Râvî eydür”, “Biz geldik Hurşîd Şâh’a” gibi ifadeler yeni hikâyelere geçildiğini gösterir. El yazmasında birçok farklı üslupta yazılar görülür. Örneğin ilk yapraklarda daha özenli ve küçük harflerle, 21 satır olarak tasarlanan yapraklar, 150b’den sonra oldukça iri harflerle 18-19 satır sayılarına düşmüş sayfalara dönüşür. Neredeyse aceleci bir tavrın hissedildiği yapraklar ve kırmızı ile yazılması tasarlanan bölüm başlarının boş bırakılması eserin yarım kaldığını, belki de sonradan tamamlanmaya çalışıldığı düşüncesini akla getirir. El yazmasının içerisinde hikayenin ilk bölümü y.227b’de son bulur. Hurşîd Şâh ile Maçin hükümdarı Ermen Şâh’ın oğlu Kazel Melek’in mücadeleleri sırasında Kâim Sultan’ın kızları tutsak düşer.⁹ Hikâye Samek, pehlivan Aftab Perset’in yardımı ile Kâim Sultan’ın kızlarını saraya teslim eder ve anlatı burada biter. Ardından kitap içinde yeni bir bölüm başlar ve Hurşîd Şâh’ın Samek Ayyâr ile maceraları y.229a’da kaldığı yerden devam eder. y.229a’nın başlığında kırmızı sade bir çerçeve içerisinde altın yıldız ile yazılmış “Bismillahirrahmanirrahîm” yazısı okunur. Anlatıcı tüm sultanların ruhuna dua edilmesini ister ve hikâyeye devam eder. Anlatı Hurşîd Şâh’ın, aşkı Mâhperi sebebi ile Ermen Şâh ve oğlu Kazel Melek ile mücadelelere devam ettiğini yazar.

Eserin koyu kahve cildinin ortasındaki şemse kıvrımlı hançeri yapraklar, pençler ve hatayi motifleriyle bezelidir (Resim 1). Süslemeler 16. yüzyılda Osmanlı ciltlerinde ve el yazmalarında yaygın olan bezeme dilini yansıtır. Bugün New York Public Library’de bulunan, 14. yüzyıl şairlerinden Erzurumlu Darir’in Siyer-i Nebî (Spencer Coll. Turk. MS. 3) isimli eseri 16. yüzyılda sultan III. Murad için resimli olarak hazırlanmıştır. El yazmasının ön ve iç kapak süslemeleri Dasitan-ı Samek Ayyâr cildinin bezeme dili ile çok yakındır (Resim 2). Oldukça yaygın olan bu bezeme dili 16. yüzyıl sonlarında saray nakkaşhanesinde hazırlanmış pek çok ciltte görülür (Schmitz, 1992, 238; Tanındı, 2009, 853-861).

⁹ Ermen Şâh’ın oğlu Kazel Melek, hikâyenin ana kahramanı Hurşîd Şâh ile Çin kralının kızı Mâhperi için savaşır. Çin kralının veziri, Mâhperi’yi Ermen Şâh’ın oğluna ayarlamak üzere söz verir. Böylece Mâhperi için savaşlar başlar. Ermen Şâh, Hurşîd Şâh ve Samek Ayyâr’ın en büyük düşmanıdır.

Resim 1: Ön kapak (detay), Dasitan-ı Samek Ayyâr,
34x22,5 cm Bayerische
Staatsbibliothek, Cod.turc.202

Resim 2: Ön kapak (detay), Siyer-i Nebî, Darir,
1595, New York Public Library, Sepencer Coll.
Turk.MS.3

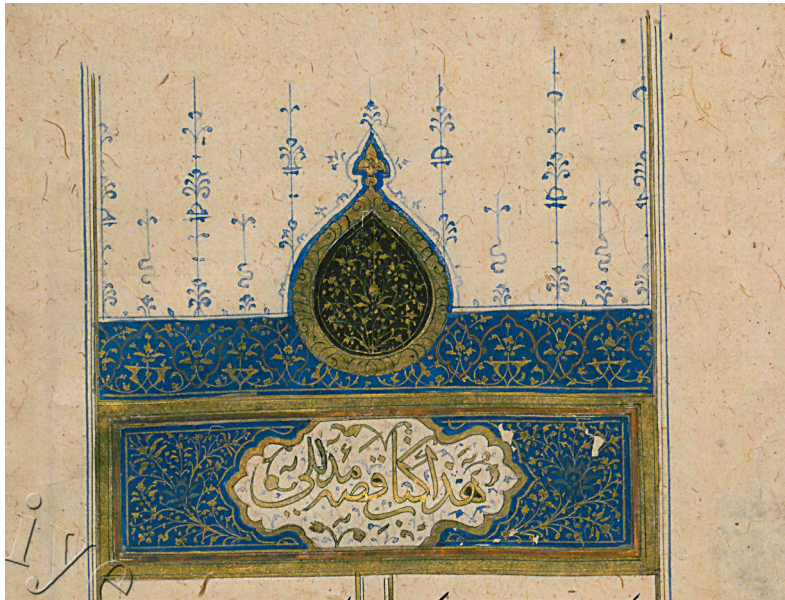
(Açık Erişim: <https://digitalcollections.nypl.org>)

El yazmasının başlık tezhibi de 16. yüzyılda yaygınlıkla kullanılan motifleri ve üslubu içerir. Eserin başlık tezhibinin tam ortasında altın yaldızla bezeli “Bismillahirrahmanirrahîm” ve altında “Âgâz-ı Dasitân-ı Samek Ayyâr” yazıları okunur (Resim 3). Lacivert zemin üzerine iç içe geçmiş kıvrımlı bitkisel süslemeler, dönemin kitap süslemelerinin yanında çini, seramik gibi farklı üretimlerinde de görülür. İç içe geçmiş kıvrımlı bitkisel süslemeler 16. yüzyıl ortalarında üretilmiş el yazmalarının bezemelerinde yaygınlıkla kullanılır. Bugün Süleymaniye Kütüphanesi’ne (Halet Efendi nr.643) kayıtlı Kitâb-ı Kissa-i Midilli’nin başlık tezhibindeki motifler Dasitan-ı Samek Ayyar’ın süslemeleri ile uyum içindedir (Resim 4). Kitâb-ı Kissa-i Midilli, II. Bayezid (1481-1512) devri yazarlarından Uzun Firdevsi veya Firdevsi-i Rumi tarafından 1503 yılında kaleme alınmıştır.¹⁰ Süleymaniye kopyası 1552’de (H.909) Muhammed b. Resûl Sarayı tarafından istinsah edilmiştir (Köprülü, 1996, 127-129).

¹⁰ Eser Venedik, Fransız ve İspanyol donanmalarının 1501 yılında Midilli Adası’na hücum etmesini konu alır. Tarihi gerçekliklere bağlı kalınarak anlatıda II. Bayezid, Şehzade Korkud ve Kemal Reis’in kahramanlıkları anlatılır (Köprülü, 1996,127-129).

Resim 3: Dasitan-ı Samek Ayyâr, Bayerische Staatsbibliothek, Cod.turc.202, y.1a

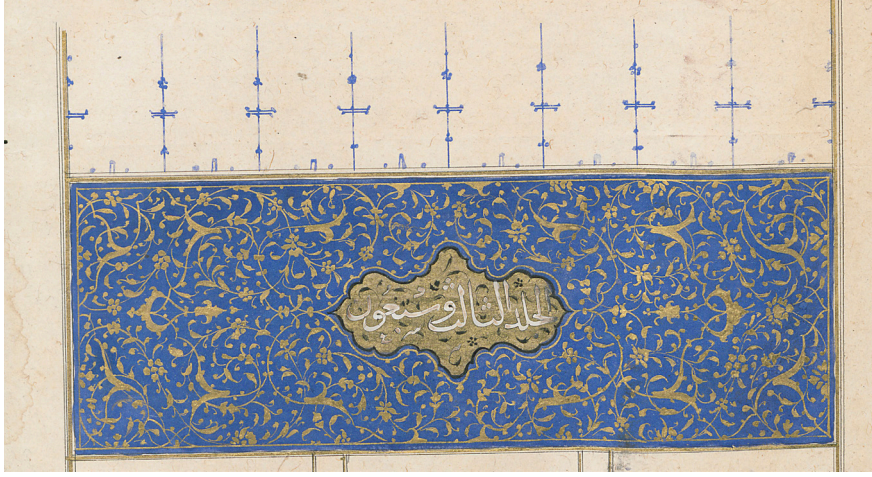
Resim 4: Başlık Tezhibi, Kitâb-ı Kıssa-i Midilli, Uzun Firdevsi, 1552, Süleymaniye Kütüphanesi, Halet Efendi nr.643

Aynı tarzın daha farklı motiflerle zenginleştirilmiş çeşitlemelerine bir örnek de Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi H.1536 numaraya kayıtlı Firdevsi-i Rumi tarafından kaleme alınmış Süleymânâme'nin tezhipleridir.¹¹ 1544-45 tarihli kopyasının 73. cildinde yer alan başlık tezhibi Münih nüshanın bezemeleri ile yakın bir üsluptadır (Karatay,1971,s.290-292) (Resim 5). II. Bayezid ve Yavuz Sultam Selim (1512-1520) dönemi şairlerinden İdris-i Bitlisi tarafından yazılmış Selimnâme¹² (University of Manchester- Persian MS. 47) isimli eserin 16. yüzyıl kopyasında bulunan sayfa kenar süslemeleri de dönemin bezeme dilini yansıtmaları bakımından dikkate değerdir.

¹¹ Çalışmam sırasında bu ve benzeri tezhip süslemelerine dikkatimi çeken Prof. Dr. Zeren Tanındı'ya teşekkür ederim.

¹² Selimnâme, Yavuz Sultan Selim dönemi olaylarının anlatıldığı bir risaledir. Manchester nüshası II. Selim'in 1574'teki vefatından hemen önce tamamlanır (Özcan, 2000,485-488).

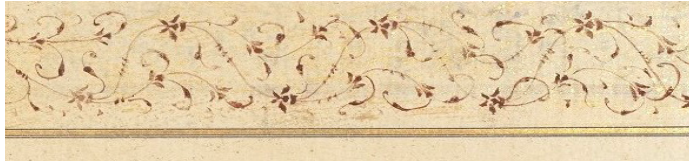
Metinlerin yanlarına işlenen kıvrımlı bitkisel süslemeler Münih kopyasındaki motiflerle aynı üslubu yansıtır (Resim 6-7). Bu durumda kütüphane envanterine 15. yüzyıl olarak kaydedilen Münih kopyasını 16. yüzyıl ortalarına atfetmek doğru olacaktır.

Resim 5: Firdevsi Rumi, Süleymânnâme, TSMK H.1536 (Milli Saraylar Daire Başkanlığının izniyle)

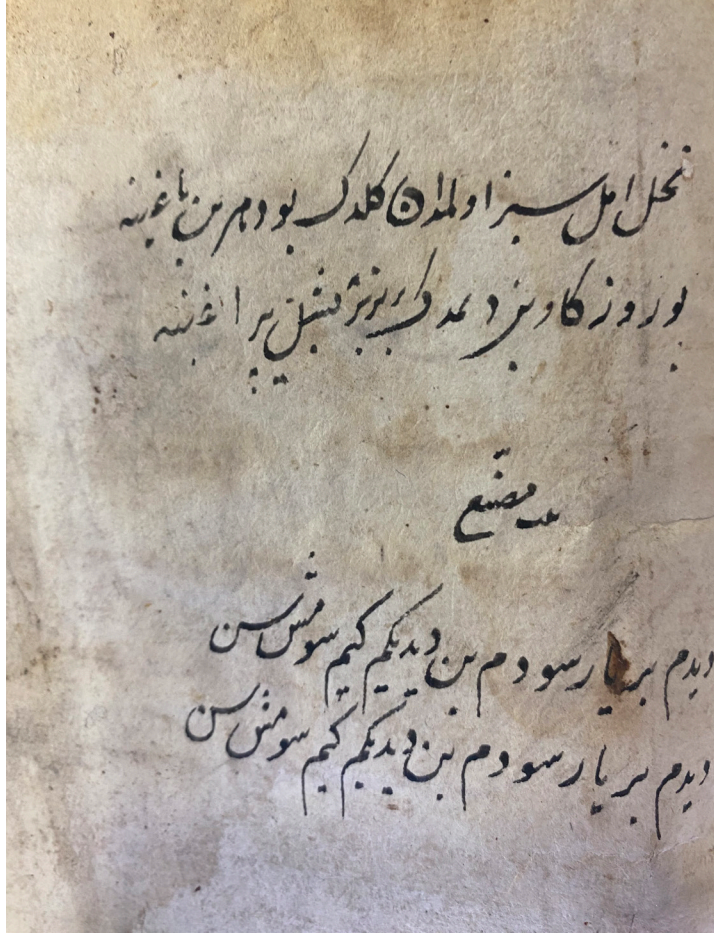
Resim 6: y.5a'dan detay, 16. yüzyıl, Selimnâme, İdris-i Bitlisi, University of Manchester, Persian Ms.47

Resim 7: y.21b'den detay, 16. yüzyıl, Selimnâme, İdris-i Bitlisi, University of Manchester, Persian Ms.47

El yazmasının yan kağıdında Veysi Üskübî'ye (ö.1628) ait beyitler yer alır.¹³ 16. yüzyıl sonu 17. yüzyıl başında yaşayan asıl adı Üveys b. Mehmed olan şair nesir yazmakta usta olmasının yanında şiirler de yazmıştır. Şiirlerinde aşk, sevgili tasvirleri, doğa ve tasavvuf gibi unsurlarla birlikte devrinin eleştirisini yapan dizelere de yer verir. Veysî'nin divanında yer alan bu beyitlerde sevgiliye duyduğu aşk yüzünden harap bir durumda olduğunu anlatır. Şiir zorlu bir aşk mücadelesini anlatan hikâyenin içeriği ile uyum içindedir (Toska, 1997, s.27-28, 217; Kaya,2013,76-77) (Resim 8).

¹³ “ Nahl-ı emel sebz olmadan geldik bu dehrin bağına/ Bu rûzigârın değmedik biz bir yeşil yaprağına/ Beyt-i musanna'/ Dedim bir yâr sevdim ben dedi kim kim sevmişsin/ Dedim bir yâr sevdim ben dedi kim kim sevmişsin”

Resim 8: Eserin yan kağıdında bulunan şiir,
Dasitân-ı Samek Ayyâr, Bayerische Staatsbibliothek,
Cod.turc.202

16. yüzyıl edebiyat ortamında üretilmiş el yazmasının ilk yaprağında anlatıya geçmeden hemen önce, hikâyenin Osmanlı ülkesindeki serüvenine dair bilgiler bulunur. Metin dualarla başlar ve ardından Ebulfazl Şadaqa bin Ebulkâsım Hasan eş-Şirâzî tarafından aktarıldığı söylenen eserin, Sultan II. Murad'ın isteği ile Farsçadan Türkçeye çevrildiği belirtilir. Çok geçmeden anlatıcı ilk yaprağın sonlarına doğru hikâyeye başlar.

“...Rizvānullāhi ‘aleyhim ecma ‘în. Ba ‘dehu râviyân-ı pîşîn ve muhaddişân-ı şāhib-i yakîn rivāyet etmişler ki Ebulfazl Şadaqa bin Ebulkâsım Hasan eş-Şirâzî’den ki bu kitâb-ı ‘ibret-nümâ ve ferahfezâ-yı rivāyet idüp Fars dilince beyâza (beyâna) getirmiş tâ kim zamânile Rûm’a düşüp Sultân Murād Hân bin Muhammed Hân için Türk diline tercüme olunup râvî-i pîşînden rivāyet etmişler ki mevlid-i Resûlullâh’dan ‘aleyhisselâm üç yüz seksen yıl evvel diyâr-ı Haleb’de bir şâh-ı ‘âdil vardı ki...” (Dâsitân-ı Samek Ayyâr, Cod.turc.202, y.1b)

Yukarıda da değinildiği gibi 14. ve 15. yüzyıl kültür hareketliliğinin canlı olduğu bir devirdir. Dönemin hükümdarları, şairleri ve yazarları korumuş, Fars ve Arap edebiyatlarının en meşhur metinlerini manzum veya mensur olarak Türkçeye çevirmeleri konusunda onları özendirmişlerdir. Anadolu’da böylece gelişmeye başlayan Türk dili ve edebiyatı alanında mazum-mensur, telif-çeviri pek çok eser ortaya konulmuştur. (Yavuz,1983,s.27; Boratav,1988,s.16; Dilçin, 1991, s.1-5; Azamat,1996,155; Kavruk,1998,s.25-26,58; Yazar,2011, 138; İnalçık,2020,164-172).

16. yüzyılın sonları ve 17. yüzyılın başlarında da benzer bir eğilimin oluştuğunu belirtmek gerekir. III. Murad ve III. Mehmed dönemlerinde Türkçe telif veya tercüme eserlerin üretiminde yeniden bir canlanış olduğu görülür. Özellikle saray ve çevresinin resimli hikâye kitaplarının üretiminde önemli roller üstlendiği bilinir. Sultan III. Murad'ın farklı hikâyeler dinlediği ve eğlence meclislerinde hikâye anlatıcılarını ağırladığı belirtilir.¹⁴ Bunun yanında oğlu III. Mehmed'in de Türkçe hikâye kitapları okumaktan keyif aldığı, okumak üzere saray hazinesinden çeşitli Türkçe hikâye kitapları istettiği söylenir. Sultanların ve bürokratların desteği ile tıpkı II. Murad döneminde olduğu gibi Arap ve Fars edebiyatından 16. yüzyıla uzanan Türkçe eserler sade ve anlaşılır el yazıları ile istinsah edilir, resimli nüshaları yapılır (Köprülü,1986,s.384-391; Aksoy, 1996,s.365; Fetvacı,2000,s.70-78; Atnur, 2011,s.6; Öztürk, 2022, s.29).

Münih'teki nüshası tanıtılan Dasitan-ı Samek Ayyâr hikâyesi, 16. yüzyıl sonlarında musavver olarak üretilmiş Kıssa-i Ferruhrûz ve Kıssa-i Şehr-i Şatrân başlıklı kitaplar ile içerik bakımından ilişkisi olduğu belirlenmiştir.

Münih kopyası Samek Ayyâr hikâyesinin başlangıcını temsil eder. Bu hikâyenin ana kahramanları Halep hükümdarı Merzubân Şâh, oğlu Hurşîd Şâh ve hikâyenin ilerleyen aşamalarında katılacak olan kişi Samek Ayyâr'dır. Eserde genel olarak Hurşîd Şâh'ın sevgilisi Mâhperi'ye kavuşmak için yaşadığı maceraları anlatılır. Samek Ayyâr tüm ciltlerde hikâyenin ana kahramanlarına yardım eden güçlü, bağımsız bir savaşçı, bir ayyardır. Kılık değiştirmekte ve hile yapmakta usta bir kahramandır.

Metinde, hikâyenin ilk aşamalarında Merzubân Şâh'ın sevgilisi Gülnar Bânû'ya kavuşma hikâyesi anlatılır. Ardından Şah, Gülnar Bânû ile evlenir ve Hurşîd Şâh adında bir oğulları olur. Gülnar Banu'nun önceki evliliğinden Ferruhrûz adında bir oğlu daha vardır. Bu çocuğu Merzubân Şâh'ın da yardımı ile yanlarına alırlar. Ferruhrûz kardeşi Hurşîd Şâh'a o kadar çok benzer ki maceralar boyunca sık sık yer değiştirerek aksilikleri atlatmayı başarırlar.

Hurşîd Şâh, Fağfur ülkesinin kızı Mâhperi'ye âşık olur. Ancak kızın babası bu ilişkiyi onaylamaz. Mâhperi'nin dayesi Hurşîd Şâh'ı, her genç şehzadeye uyguladığı gibi, üç aşamalı bir teste tabi tutar. Eğer bu aşamaları geçerse Mâhperi ile evlenebilecektir. Mücadelelerle dolu bu kavuşma hikâyesinde kardeşi Ferruhrûz'un yardımı ile bir araya gelirler ancak olaylar esnasında Ferruhrûz ölür. Mâhperi de doğum sırasında bebeği ile birlikte hayatını kaybeder. Ardından Hurşîd Şâh, Aban Duht adından bir kadınla evlenir ve bu evlilikten kardeşinin ismini verdiği Ferruhrûz adında bir oğulları olur.

Dasitan-ı Samek Ayyâr hikâyesi Hurşîd Şâh'ın Mâhperi ile olan aşkına yer verir ancak el yazmasının sonu eksiktir. Son yapraklar ya koparılmış ya da tamamlanmamıştır. Bu nedenle Hurşîd Şâh'ın maceralarının sonu belli değildir. Ancak Bodleian nüshası ve Parviz Natal Khanları'nin düzenlemeleri ile karşılaştırıldığında, anlatının oğlu Ferruhrûz'un aşk serüveni ile devam ettiği görülür (Hanaway,1970,s.350-362; Gaillard,1985,s.199-22).

¹⁴ III. Murad'ın cülusunun şerefine kaleme alınan bir eser eğlenmeyi ve keyifli hikâyeler dinlemeyi seven, meclislerinde sık sık meddahları ağırlayan sultan için hazırlanır. Hikâyet-i Şirvân Şâh ve Şemâ'il Bânu isimli eser Bekayi tarafından 1574 yılında Farsça'dan Türkçe'ye tercüme edilir. Manisa'da III. Murad şehzade iken, eserler hazırlayan Bekayi'nin 1574 yılında bir hikâye kitabı hazırlayıp sunması, sultanın okuma zevklerini ortaya koyması bakımından önemlidir. Bu hediye sultanın hoşuna gitmiş olacak ki III. Murad, Bekayi'yi 40 akçe ile İstanbul'da Mürmediyye Medresesi'ne atar (Aksoy,1996,362).

Metnin 16. yüzyılın sonlarında hazırlanmış iki resimli kopyası eserin saraylılar arasında da beğeni topladığına işaret eder, hikâye görsel kültürde de kendine yer bulur. Bugün British Library koleksiyonuna kayıtlı Kıssa-i Ferruhrûz ve İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi'ne kayıtlı Kıssa-i Şehri Şatrân isimli resimli el yazmaları hikâyenin Münih yazmasından öğrendiğimiz bölümünün devamını, son aşamalarını oluşturur. Yani farklı zamanlarda ve tasarımlarda üretilmiş anlatılar bir araya geldiğinde hikâyenin bütünü oluşturur.

3.2. Kıssa-i Ferruhrûz (British Library Or.3298) ve Kıssa-i Şehr-i Şatrân (İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, T9303)

Çalışmanın konusu olan Samek Ayyâr anlatısının Osmanlı kültür ortamında saraylılar ve kentliler tarafından okunduğu bugüne gelen örnekler ve bilgiler doğrultusunda anlaşılır. Eserin aynı zamanda Sameknâme ismiyle şehirli okurlar arasında da tüketildiği görülür. İsmail Erünsal Osmanlı sahafları üzerine hazırladığı çalışmasında 17. yüzyılda Edirne'de yaşayan bir sahafın terekesinde pek çok hikâye kitabının bulunduğunu, bunları düşük ücretler karşılığında okurlara kiraladığını belirtir. Kırk Vezir Hikâyeleri, Hamzanâme, Kahramanâme gibi Türkçe hikâyelerin arasında Sameknâme isimli bir el yazmasının da olduğunu söyler. Bu veri, Sameknâme veya Samek Ayyâr anlatısının sarayda olduğu gibi şehirde de okunduğunu kanıtlamaktadır (Erünsal, 2013,72-73).

Samek Ayyâr hikâyesinin bugüne ulaşan resimli iki nüshasından biri Kıssa-i Ferruhrûz, British Library koleksiyonundadır (Or. 3298). 16. yüzyıl sonlarında Osmanlı görsel kültür ortamında üretilen eser 35x23 cm ölçülerindedir. 23 satırlık nesih ile istinsah edilmiş kitap 533 yapraktan oluşur, 65 resim içerir. Samek Ayyâr hikâyesinin Türkçe tercümesi olan metnin Hurşîd Şâh'ın oğlu Ferruhrûz'un maceralarının anlatıldığı bölümünü kapsar (Titley, 1981,40-44). El yazması tam olarak Münih cildinin kaldığı yerden başlamasa da devamına yer verir.

Kıssa-i Ferruhrûz anlatısının devamı olan diğer resimli cildin başlığı Kıssa-i Şehr-i Şatrân'dır, bugün İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi'ndedir (T. 9303), El yazması 35x22.5 cm ölçülerindedir, 23 satır olarak nesih hatla yazılmıştır. Eser 216 yaprak 64 resim içerir (Mimiroğlu,2011,s.38). El yazmasının metni Kıssa-i Ferruhrûz hikâyesinin kaldığı yerden devam eder.

Her iki kopya tasarım ilkeleri ve üslup bakımından yakın özellikler taşır. Eserler boyutları, sayfa tasarımları, tasvirlerin üslupları, satır sayıları bakımından karşılaştırıldığında serinin iki cildi olduğunu açıkça yansıtır. Kitaplar boyutlar açısından benzer ölçülere sahiptir. El yazmaları 23 satırlık nesih hatla yazılmıştır. Tasvirler bakımından oldukça zengin el yazmaları toplamda 129 resim içerir. Resimlerin üslubu her iki el yazmada aynı sanatçıların veya aynı atölyeden çıkmış sanatçı gruplarının çalıştığını düşündürür. Figürlerin, doğanın, mimari öğelerin ve renklerin uygulanış biçimi 16. yüzyıl sonunda özellikle Osmanlı saray atölyesinde hazırlanmış belirli bir grup eserde hâkim olan resim anlayışını temsil eder¹⁵

¹⁵ Kıssa-i Ferruhrûz ve Kıssa-i Şehri Şatrân 16. yüzyıl Osmanlı sarayında hakim olan resimsel üslubu sürdürmesi bakımından önemli veriler sunar. Kompozisyonlarda yer alan doğa betimlemeleri, figürler, mimari öğeler ve renklerin tasvir edilme biçimiyle Nakkaş Hasan ve öğrencilerinin üslubunu sürdürür. Bu üslup ve örnekleri için bkznz.: Bağcı, S. ve diğerleri, 2006, s.162-163; Tanındı, 1984, s.41-42; Aral, 2021, s.278-28.

(Resim 9-10). Tasarım, üslup ve boyutlar bakımından birbirine çok yakın el yazmaları resimli bir proje olarak hazırlanmış olmalıdır. İki el yazması hikâyenin belli bir bölümünü, yani son aşamalarını temsil eder. Öykünün Ferruhrûz'dan öncesini, Münih nüshasından tanıdığımız bölümleri içeren bir başka el yazmasının da, günümüze ulaşmayan bir cildin bu projenin bir parçasını oluşturmuş olması muhtemeldir.

Resim 9: Zaccac ve Ferruhrûz'un Karşılaşması, y.144a, Kissa-i Ferruhrûz, British Library, Or.3298

Resim 10: Merdan Duht ve Gernek'in karşılaşması, Kissa-i Şehr-i Şatrân İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, T9303

Münih nüshası Samek ve kız kardeşi Ruz Efvân ile birlikte Hurşîd Şâh'a ihanet eden bir ayyarı yakalayıp öldürmeleri ile son bulur. Hikâyenin sonuna çok az kalmıştır ancak nüshanın son yaprakları eksiktir. Oxford nüshasına göre hikâyenin sonunda Kazel Melek Hurşîd Şâh'ın kardeşi Ferruhrûz'u öldürecektir (Hanaway,1972, 350-362).

Hurşîd Şâh'ın maceralarından sonra oğlu Ferruhrûz'un sevgilisine kavuşma macerası ise British Library'de bulunan resimli nüshada takip edilir. Ferruhrûz'un sevgilisi Gülbuy, Tutî Şâh tarafından kaçırılır ve olaylar gelişir. Tutî Şâh, Gülbuy'a aşık olur ve onu bu aşka ikna etmeye çalışır. Sarayda tutsak olan Gülbuy, Tutî Şâh'ı oyunlara getirerek kaçmanın yollarını arar. Bu sırada Hurşîd Şâh yaşlıdır ve oğlu Ferruhrûz'a mücadelesinde yardım etmenin yollarını arar. Anlatının ilerleyen aşamalarında düşmanları, ona ve oğluna büyük acılar çektirir ve zorluklar yaşatır. Öykünün en önemli karakteri Ferruhrûz'un en yakın dostu Samek Ayyâr'dır. Osmanlı anlatısına göre ismi Alem Efruz'dur ve bu ismi ona Hurşîd Şâh vermiştir. Hikâye boyunca Gülbuy'un Tutî Şâh ve devamında gelen düşmanlardan kaçışı okunur. Bu kaçışta ona Alem Efruz'un kız kardeşi Ruz Efvân eşlik eder. Ferruhrûz ile Gülbuy bir türlü bir araya gelemezler. Bu süreçte Ferruhrûz pek çok düşmanla karşı karşıya gelir.

Anlatının sonunda Ferruhrûz ve bir başka sevgilisi Şirvan Peşan, Şatran Şehri hükümdarı Garip Şâh'ın tutsağı olur. Bu tutsaklıktan Alem Efruz'un yardımı ile kurtulurlar ve Ferruhrûz sevdiği ile kavuşur. Ancak anlatı bir bitişi temsil etmez.

Garip Şâh'ın nefreti ile tekrar savaşlar başlar. El yazmasının metni bu macera olayların devamının geleceğine işaret ederek son bulur. Tüm kahramanların bir araya geldiği son yaprakta Garip Şâh'ın saldırılarının devam edeceğinin sinyalleri verilir.

İstanbul Üniversitesi'nde bulunan resimli Kıssa-i Şehr-i Şatrân hikâyesi ise Londra yazmasının kaldığı yerden devam eder ve ana kahramanların Şatran Şehri'nin hükümdarı Garip Şah ile mücadelelerine yer verir. Bu ciltte Ferruhruz sevgilisi Gülbuy'a kavuşur ve evlenir. Bu evlilikten bir erkek çocukları olur. Merzubân Şâh adını verdikleri çocukları Tac Duht isimli düşmanları tarafından kaçırılır. Bu eserde Samek Ayyar (Alem Efruz) Merzuban Şah'ı aramaya başlar ve bir dizi fantastik olay yaşar. Anlatıda Alem Eferuz artık yaşlıdır ve bu durum resimlere de yansır. Karakterin saçları beyazlamış bir şekilde gösterilir. Anlatının sonunda Merzuban Şah'ın büyüdüğü ana karakterlerin ise bir araya geldiği görülür. Tüm bu maceraların ardından sonra Alem Efruz ve Ferruhrûz vefat ederler. Merzuban Şah ise babasının ölümünden bir süre önce tahta geçer.

3.3. Samek Ayyâr Hikâyesinin Bilinen İlk Resimli Örneği (Bodleian Library, Oxford Ms. Ouseley 379-380-381)

Samek Ayyâr hikâyesinin Fars edebiyatından Anadolu'ya ulaştığı yukarıda belirtilmişti. Eserin Farsça orijinalinin 14. yüzyılda üretilmiş resimli 3 cildi bugün Oxford Bodleian Kütüphane'sindedir. Bu el yazmaları hikâyenin bilinen en eski örneğidir. Fars edebiyatının zengin hikâye geleneğinin bir parçası olan eser oldukça karmaşık, uzun ve yoğun bir anlatıma sahiptir. Hikâyenin ilk cildi Merzuban Şah ve oğlu Hurşîd Şâh'ın maceralarını anlatır. İkinci ve üçüncü cild ise Hurşîd Şâh'ın oğlu Ferruhruz'un sevgilisi Gülbuy'u arama serüvenini içerir (Hanaway,1970,s.352-362; Gaillard,1985, s.199-22).

Metinde eserin oluşturulma sürecine dair iki isim geçer. Bunlardan ilki, Famerz b. Hudadad, kendini hikâyenin derleyicisi ve ikinci anlatıcısı olarak tanımlar. Metinde Samek Ayyar hikâyesinin ilk anlatıcısı veya yazarı olarak ise Ebu'l-Kasım Şirazi'ye atıfta bulunur. Eserin yaratıcısının kim olduğu kesin olarak bilinmemektedir. Kaynaklarda, Famerz b. Hudadad hikâyeyi son haline getiren ve Fars edebiyatındaki anlatıcısı olarak tanımlanır. Osmanlı dönemi kopyalarında Famerz b. Hudadad'ın adı sık sık geçer ve eserin anlatıcısı olarak adına dualar okunur. Hikâyenin yaratıcısı belirsiz olsa da hikâyenin dilden dile doluşmasında Famerz b. Hudadad'ın önemli roller üstlendiği açıktır¹⁶ (Hanaway,1970, s.11; Gaillard,1985, s.199-22).

Tercümede, çoğunlukla Farsça metindeki kahraman isimlerinden Kilinkal, Hüzmüzkil, Çarseb, Ebrek gibi isimler kullanılmaya devam edilmiştir. Ana karakter Samek'in iki ismi de metinde yer almaktadır. Bu durum, Türkçe tercümede de takip edilir. Örneğin, sevgilisi Gülbuy'a kavuşmak için çeşitli maceralara atılan Ferruhruz'un en yakın dostu ve destekçisi

¹⁶ "...Yani bu derdi firâk u hasret u iştiyâk kıssasına revnak viren Farâmertz bin Hudâdâd bin Abdullâh el-kâtib âlâ recânî ider ki..." (Kıssa-i Ferruhrûz, British Library, Or. 3298, y.1a).

Samek Ayyâr, Türkçe versiyonda da Alem Efruz olarak değiştirilir. Bu değişiklik, Ferruhruz'un babası Hurşîd Şâh tarafından metin içinde okuyucuya aktarılmaktadır.

"...Bilmiş olun ki bu kişi benim biraderimdir belki pederimdir. Gönlümde Ferruh Ruz ve Cemşid yerindedir. Padişahlık bana onun için gerek ne ki ben padişahlığı ondan tutarım hükmü bana ve oğullarıma revandır. Ben ondanım ol bendendir. Asıl adı Samek ama ben Alem Efruz kodum. Hakikat canımdır, onu bilmeyenler bilsin ve işitmeyenler işitsin." (Kıssa-i Ferruhruz, British Library, Or.3298, y.75b)

Metne göre Hurşîd Şâh kardeşi gibi çok sevdiği ve asıl adının Samek olduğunu ama kendisinin Alem Efruz olarak değiştirdiğini söyler. Bodleian Kütüphanesi'ndeki orijinal nüsha ve Osmanlı kopyaları olay örgüsü açısından aynıdır. Hikâye Türkçeye neredeyse doğrudan aktarılmıştır. Olayların sırası ve kahramanlar orijinalinde olduğu gibi anlatılır. Bu yakın ilişki, yazmaların resim programlarının belirlenmesinde de gözlenir. Tüm tasvirler çakişmasa da Farsça ve Türkçe metinlerin imgeleri arasında ortak konular karşımıza çıkar (Resim 11-12).

Resim 11: Hurşîd Şâh'ın başı önünde yas tutanlar, Kıssa-i Şehr-i Şatran, y.103a, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi T9303

Resim 12: Hurşîd Şâh'ın başı önünde yas tutanlar, Kitab-ı Samek Ayyâr, y.191b, Bodleian Library, Oxford, MS. Ouseley 381

4. Değerlendirme-Sonuç

Osmanlı kültür-sanat dünyasında ilgiyle tüketildiği anlaşılan Samek Ayyâr hikâyesinin, 16. yüzyıla tarihlenen üç kopyası günümüze kadar ulaşmıştır. Bu çalışmada ise, şimdiye dek keşfedilmemiş Münih kopyası ilk kez tanıtılmaktadır. Münih'teki bu cilt, hikâyenin ilk bölümlerini içermesi bakımından büyük önem taşımaktadır. Samek Ayyâr'ın 16. yüzyıl sonlarında hazırlanmış resimli Kıssa-i Ferruhrûz ve Kıssa-i Şehr-i Şatrân başlıklı elyazmalarının metinlerinde önceki olaylara bazı göndermeler yer alır, hikâyenin evveliyatını hatırlatma niteliği taşıyan cümleler bulunur. Bu durum okuyucular ve belki de dinleyiciler için hikâyenin başka ciltlerinin de olduğunu kanıtlar. Münih kopyası bu noktada tüm hikâyeyi çözümlmek için değerlidir. Örneğin Hurşîd Şâh'ın bir mecliste en yakın dostu, sırdaşı Samek'e Alem Efruz ismini verdiği Münih kopyasında belirtilir. Anlatıcı Kıssa-i Ferruhrûz hikâyesinde bu olayı Hurşîd Şâh'ın ağzından tekrar anlatır ve okuyucuya, dinleyiciye Samek'in konumunu hatırlatır. Yani olayın gerçekleştiği anlar daha sonraki ciltlerde okuyucunun veya dinleyicinin bilgilerini tazelemesi için tekrar edilir.

16. yüzyıl Osmanlı kültür ortamında üretilmiş resimsiz Münih nüshası Samek Ayyâr anlatısının başından sonuna bilindiğini ve tüketildiğini kanıtlar. Kitabın ilk yaprağında anlatıya geçmeden önce verilen bilgiler hikâyenin erken dönemlerden itibaren okunduğunu açıkça ortaya koyar. Münih nüshası yukarıda da belirtildiği gibi cildi ve tezhibiyle 16. yüzyıl ortalarında hâkim olan sanatlı kitapların tarzını temsil eder. El yazmasının giriş metni tercüme tarihini II. Murad dönemi olarak işaret ettiğinden eser kütüphane koleksiyonuna 15. yüzyıl olarak kaydedilmiştir. Ancak kitabın sahip olduğu süslemeler eserin 16. yüzyıla tarihlendirilmesi gerektiğini gösterir. Bu veriler ışığında oldukça uzun olan Samek Ayyâr hikâyesinin 16. yüzyıl okurları tarafından resimli ve resimsiz nüshalarının tüketildiği anlaşılır. El yazmasının keşfedilmesi 16. yüzyıl sonunda tasarlanmış Kıssa-i Ferruhrûz (British Library Or.3298) ve Kıssa-i Şehr-i Şatrân (İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi T.9303) başlıklı resimli hikâyelerin de üzerine tekrar düşünülmesi gerektiğini ortaya koyar. Bugüne kadar British Library ve İstanbul Üniversitesi kopyası üzerine yapılan çalışmalar bu el yazmalarının ilişkilerini ortaya koymasına bakımdan oldukça sınırlıdır. Boyutları, sayfa tasarımları ve üslupları bakımından birbirine çok yakın bu nüshalar saray nakkaşhanesinde birbirini izleyen resimli ciltler olarak tasarlanmış olmalıdır. Resimli kopyalar orijinal Bodleian nüshaları ile karşılaştırıldığı zaman anlatılar Samek Ayyâr hikâyesinin son iki cildini temsil eder. Bugüne kadar sadece resimli nüshaların bilinmesi hikâyenin başlangıcına dair fikir yürütülmesine engel olmaktadır. Münih yazması, hikâyenin başından sonuna Türkçeye aktarıldığını ve Osmanlı okurları tarafından tüketildiğini kanıtlar. Resimli nüshalar, hikâyenin Hurşîd Şâh'ın oğlu Ferruhrûz'un maceralarına odaklanmaktadır. Bodleian nüshası aslında hikâyenin öncesi olduğunu gösterir. Dasitan-ı Samek Ayyâr hikâyesi resimli kopyalarda anlatılan hikâyelerin başlangıcına değinir. Yani başkarakter Ferruhrûz'un babasının ve dedesinin maceraları ve zorlu mücadeleleri okunur. El yazması Osmanlı okurlarının hikâyenin ne kadarına hâkim olduklarını göstermesi bakımından oldukça kıymetli bir eser olarak dikkate alınmalıdır. Bugüne ulaşmış resimli ve resimsiz Samek Ayyâr kopyaları anlatının 16. yüzyıl Osmanlı okuma kültüründe kendine yer bulduğunu açıkça gösterir.

Münih kopyası 16. yüzyıl kültür-sanat ortamında hikâye kitaplarının yoğun bir şekilde üretilmesini ve tüketilmesini destekleyen bir veri olarak da önemli bir yerde durur. Yukarıda, bu dönemde saray ve çevresinin resimli veya resimsiz el yazmalarının üretimini bilinçli olarak desteklediklerine değinilmiştir. Bu üretken ortamda hazırlanan Kıssa-i Ferruhrûz ve Kıssa-i Şehr-i Şatrân kitaplarının önceki ciltlerini içeren günümüze ulaşmamış veya hâlâ keşfedilmemiş kopyalarının olduğu fikrini akla getirir. Öte yandan, Münih nüshası Osmanlı okurlarının hikâyeye dair daha fazla bilgileri olduğunu da kanıtlar.

KAYNAKÇA

- Aksoy, B. (2005), Translation Activities in the Ottoman Empire. *Meta*, 50(3), 949–95.
- Aksoy, H. (1992). Bekâyî. TDV İslâm Ansiklopedisi (ss.360). İslam Araştırmaları Merkezi.
- Aral, H. (2021). Osmanlı Sanatında Resimli Bir Firastename. R. Şentürk, A. Süruri, R.T. Kalyoncu, M. Sürün, E. Morgül (Ed.) İstanbul Medeniyet Bilimleri Tarihi içinde, (1.cilt, ss.257-290). İbn Haldun Üniversitesi Yayınları.
- Atnur, G. (2011). Türk Edebiyatından Halk Edebiyatına Geçişte Bir Eser: Hikâyet-i Şirvan Şah ve Şema'il Banu Hikâyesi. Erzurum: Fenomen Yayınları.
- Azamat, N. (1996). II. Murad Devri Kültür Hayatı. [Yayınlanmamış Doktora Tezi]. Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü. İstanbul.
- Bağcı, S., Çağman, F., Renda, G., ve Tanındı, Z. (2006). Osmanlı Resim Sanatı. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Boratav, P.N. (2017). Halk Hikâyeleri ve Halk Hikâyeciliği. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Cornell H. F. (1996). Tarihçi Mustafa Âli. Bir Osmanlı Bürokrati. Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Dilçin, C. (1991). Süheyl-ü Nevbahar: İnceleme, Metin, Sözlük. Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.
- Erünsal, İ. (2013). Osmanlılarda Sahafılık ve Sahaflar. Timaş Yayıncılık.
- Fetvacı, E. (2013). Sarayın İmgeleri: Osmanlı Sarayının Gözüyle Resimli Tarih. Yapı Kredi Yayınları.
- Gaillard, M. (2009, 20 Temmuz). Samek-e 'Ayyâr, Encyclopedia Iranica Online içinde. 17 Eylül, 2024, tarihinde <https://www.iranicaonline.org/articles/samak-e-ayyar> adresinden erişilmiştir.
- Gökyay, O.Ş. (1996). Keykavus, Mercimek Ahmet, Kabusnâme. Milli Eğitim Basımevi.
- Hanaway, W.L. (1970). Persian Popular Romance Before the Safavid Period. Ph.d. diss. Columbia University.
- İnal, G. (1976). Türk Minyatür Sanatı: Başlangıcından Osmanlılara Kadar. Atatürk Kültür Merkezi.
- İsen, M. (2003). Türkçe'nin Yazı Dili Oluşumunda Çevirilerin Rolü. B. Yediyıldız (Ed.). Dil, Kültür ve Çağdaşlaşma (1. baskı içinde, ss. 116-137). Hacettepe Üniversitesi Yayınları.
- Kavruk, H. (1988). Eski Türk Edebiyatında Mensur Hikâyeler. Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- Kaya, B. A. (2013). Veysi. TDV İslam Ansiklopedisi (ss.76-77). İslam Araştırmaları Merkezi.
- Khanlari, P. N. (2017). Samak-e Ayar. Bunkeflostrand: Iranian Burnt Books Foundation.
- Köprülü, F. (1986). Edebiyat Araştırmaları. Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Köprülü, O. F. (1996). Firdevsî, Uzun. TDV İslam Ansiklopedisi (ss. 127-129). İslam Araştırmaları Merkezi.
- Kut, G. (1989). Ahmed-i Dâ'î. TDV İslam Ansiklopedisi içinde. 17 Eylül, 2024, tarihinde <https://islamansiklopedisi.org.tr/ahmed-i-dai> adresinden erişilmiştir.
- Kütükoğlu, B. (1993). Murad III. TDV İslam Ansiklopedisi (ss.615-25). İslam Araştırmaları Merkezi.

- Mahir, B. (2005). Osmanlı Minyatür Sanatı. Kabalcı Yayınevi.
- Mimiroğlu, A. (2011). İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi'nde Bulunan Kıssa-i Şehri Şatran (İÜK. T.9303) Yazmasının Minyatürleri. [Yayınlanmamış Yüksek Lisan Tezi]. Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı.
- Norah M. T. (1981). Miniatures from Turkish Manuscripts: A Catalogue and Subject Index of Paintings in the British Library and the British Museum. The British Library Publishing Division.
- Özcan, A. (2000). İdris-i Bitlisi. TDV İslam Ansiklopedisi (ss. 485-488). İslam Araştırmaları Merkezi.
- Öztürk, U. (2022). III. Murad Dönemi Yazılı Kültürü. [Yayınlanmamış Doktora Tezi]. Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı, İstanbul.
- Robinson, B.W. (1958) Descriptive Catalogue of Persian Paintings in Bodleian Library. Oxford University Press.
- Roxana, Z. (2014). The Persian Romanca Samek-e 'ayyar: Analysis of an Illustrated Inju Manuscript. Verlag für Orientkunde.
- Schmitz, B. (1992). Islamic Manuscripts in the New York Public Library. Oxford Press and New York Public Library.
- Tanıncı, Z. (1984), Siyer-i Nebi: İslam Tasvir Sanatında Hz. Muhammed'in Hayatı. Hürriyet Vakfı Yayınları.
- Tanıncı, Z. (2009). Kitap ve Tezhibi. H. İnalçık ve G. Renda (Haz.). Osmanlı Uygarlığı içinde (2. cild, ss.840-891). Kültür ve Turizm Bakanlığı.
- Toska, Z. (1997). Veysi Üskübi: Hayatı, Eserleri, Kişiliği. [Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Eski Türk Dili Edebiyatı Bölümü.
- Uzunçarşılı, İ. H. (1947). Osmanlı Tarihi, I.Cilt: Kuruluştan Osmanlı'nın Fethine Kadar. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Ülken, H. Z. (2009). Uyanış Devirlerinde Tercümenin Rolü. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Yavuz, K. (1983). XIII-XVI. Asır Dil Yadigârlarının Anadolu Sahasında Türkçe Yazılış Sebepleri ve Bu Devir Müelliflerinin Türkçe Hakkındaki Görüşleri. Türk Dünyası Araştırmaları: Faruk Timurtaş'a Armağan, 27 (4), 9-57.
- Yazar, S. (2020). Bakir Bir Araştırma Sahası Olarak Osmanlı Tercüme Geleneği. Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, 60 (1), 153-178.
- Yazar, S. (2011). Anadolu Sahası Klasik Türk Edebiyatında Tecüme ve Şerh Geleneği. [Yayınlanmamış Doktora Tezi]. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Birincil Kaynaklar

- Dasitan-ı Samek Ayyâr, Bayerische Staatsbibliothek, Cod.turc.202
 Kıssa-i Ferruhrûz, British Library, Or.3298
 Kıssa-i Şehr-i Şatrân, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, T.9303